

А. О. ПИСЬМЕННА

*Альона Олександрівна Письменна, студентка
Київського університету права НАН України*

ХАРАКТЕРИСТИКА ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА ЦЕРКВИ ЯК СИЛИ, ЯКА РЕГУЛЮЄ СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ

Ключовою складовою у проблематиці взаємодії держави та церкви є те, що держава і церква відіграють значну роль у духовному, соціальному та політичному житті суспільства, але роль церкви в державі не є однозначною. У різних умовах і церква, і релігійні організації можуть як сприяти процесу трансформації суспільства, так і його гальмувати. Тому відповідальність за діяльність релігійних організацій лягає як на церкву, так і на державу. Задоволення релігійних потреб громадян має здійснюватись у межах чинного законодавства, і держава не повинна впливати на релігійну свідомість та релігійні відносини в країні.

Одним із важливих напрямів державної політики в релігійно-церковному житті є розроблення ефективних механізмів взаємодії держави і церкви, включення релігійних організацій у процес формування громадянського суспільства.

Державно-церковними відносинами займалися багато науковців. Серед них можна назвати зарубіжних філософів і вчених: Т. Гоббса, Д. Локка, М. Вебера. Також займалися цим питанням і українські вчені, а саме В. Андрущенко, А. Колодний, М. Михайличенко.

Характер співвідношення права і релігії часто має суперечливий характер. Спроби вирішити це протиріччя мають на меті комплексне вивчення права і релігії як найважливіших соціальних регуляторів, що активно взаємодіють у процесі впливу на суспільні відносини в усіх основних сферах життєдіяльності людини.

Історія багатьох держав включає в себе взаємини церковної влади, держави і релігійних організацій. Останнім часом вплив церкви, релігійних норм та цінностей на життя суспільства у державах помітно збільшився. Це пояснюється певною мірою істотною зміною умов життєдіяльності та підходом до релігії як до найважливішої інтегруючої сили і фактору духовно-морального відродження народів.

Середньовічні схоласти міркували про те, що існує вічне природне право – вічні природні закони, які покладені Богом у серця і свідомість людей. З цією думкою також погоджувався Фома Аквінський, який у своєму вченні писав, що усі закони зібрані у піраміду за загальним правилом субординації. На вершині піраміди стоїть вічний закон, що втілює божественну волю і складається із універсальних вічних незмінних норм та загальних принципів, які правлять Всесвітом. Вічний закон є тотожним Богу. Від нього походять усі інші закони і насамперед природний закон, який відображає вічний закон у свідомості людини. Наступною ланкою у піраміді є людський позитивний закон, норми якого можуть змінюватися за змістом у різних народів і в різних країнах. Схожість цих норм створює «право народів».

Відомий російський філософ І. Ільїн (1883–1954 рр.) визначив співвідношення держави і церкви наступним чином: «Церква і держава взаємно чужорідні – по встановленню, за духом, по гідності, за метою і за способом дії. Держава, що намагається привласнити собі силу і гідність церкви, творить гріх. Церква, яка намагається привласнити собі владу і меч держави, втрачає свою гідність і зраджує своєму призначенню. Церква не повинна брати меча – ні для насадження віри, ні для страти еретика або лиходія, ні для війни ... в цьому сенсі церква «аполітична», завдання політики не є її завдання; засоби політики несуть її кошти; ранг політики не є її ранг».

Аналізуючи законодавство та практику, можна виділити два основних види статусу церкви в державі:

- 1) державна церква, закріплення її привілейованого становища порівняно з іншими віросповіданнями;
- 2) режим відділення церкви від держави і школи від церкви.

Статус державної церкви передбачає тісну співпрацю держави і церкви, що охоплює різні сфери суспільних відносин, а також різні привілеї для релігійних організацій, що належать до державної церкви. У Великобританії офіційною державною церквою є англіканська церква, головою якої виступає монарх. У дореволюційній Росії такий статус був у Російської православної Церкви.

Статус державної церкви має ряд особливостей.

1. У галузі економічних відносин – церква має право власності на широке коло об'єктів: землю, будівлі, споруди, предмети культури і т.д. У багатьох випадках держава звільняє власність церкви від оподаткування або істотно знижує податки на неї. Так, до жовтня 1917 р. Російська православна Церква була звільнена від податків і цивільних повинностей.

2. Церква отримує від держави різні субсидії та матеріальну допомогу. Наприклад, у Великобританії держава за свій рахунок утримує капеланів в армії та у в'язницях. У дореволюційній Росії православна Церква отримувала великі субсидії від держави (наприклад, у 1907 р. – 31 млн рублів на утримання церковного апарату).

3. Церква уповноважена низкою юридичних повноважень – вона має право реєструвати шлюб, народження, смерть, а в ряді випадків – регулювати шлюбно-сімейні відносини.

4. У сфері політичних відносин церква має право брати участь у політичному житті країни, в тому числі і через представництво церкви в державних органах. Так, у Великобританії представники вищого духовенства англіканської церкви засідають в палаті лордів. Православна Церква у дореволюційній Росії була частиною державного апарату. Всі керівні державні посади мають право займати лише особи, які сповідують державну релігію (Данія, Норвегія, Парагвай, Швеція та ін.).

5. У релігійних відносинах союз церкви і держави полягає в тому, що глава держави навіть при республіканській формі правління дає релігійну клятву або присягу при вступі на посаду. Також церква бере участь і в коронації монархів.

6. Церква має широкі повноваження в галузі виховання та освіти підростаючого покоління, веде релігійну цензуру друкованої продукції, кіно, телебачення. Обов'язкове викладання релігії передбачено законодавством Австрії (за згодою батьків), Швеції, Італії, Іспанії у всіх початкових, середніх і спеціальних школах, у навчальних закладах з підготовки вчителів та вихователів дитячих садків. У Великобританії вивчення релігії є обов'язковим предметом у початкових і середніх державних школах. В Ізраїлі в усіх школах обов'язковим є вивчення іудаїзму.

Державних церков у Європі залишилося небагато: лютеранська церква в Норвегії, Швеції і Данії, англіканська церква в Англії. У Фінляндії лютеранська церква наділена особливим статусом. У конституції Греції православ'я визнається переважною релігією. На практиці ж становище церкви в цих країнах мало чим відрізняється від її існування в державах, що вибрали режим відділення. Наприклад, англійська королева офіційно є главою англіканської церкви, але посада її швидше номінальна, насправді англіканською церквою керує релігійна ієрархія. Проте для ухвалення певних рішень, що стосуються внутрішнього порядку церкви, потрібно голосувати в парламенті. Таким чином, статус державної релігії, навіть у пом'якшеній сучасній формі, все ж таки ставить церкву у залежність від держави.

Майже в 30 мусульманських країнах державною релігією офіційно визнаний іслам. У конституціях та інших конституційних актах Марокко, Пакистану, Йорданії, Бахрейну, ОАЕ та інших країн закріплена концепція ісламської форми правління і відповідно привілейоване становище ісламу, роль якого в мусульманських державах особливо велика. Релігія регулює всі сторони життя суспільства за допомогою правової системи, заснованої на вченні ісламу – мусульманського права. Конституційне оголошення ісламу державною релігією слугує закріпленню верховенства мусульманського права щодо прийнятих державою законів. Дослідники зазначають, що жодна з арабських держав не встановлює світського характеру держави. Навіть там, де конституція не проголошує іслам державною релігією, це не означає відокремлення релігії від держави, а лише є визнанням існування, крім ісламу, інших конфесій (Лівія, Судан).

У державах, де одна з релігій оголошена державною, можуть існувати й інші релігії, але їх статус більш обмежений порівняно з офіційною церквою. Наприклад, урядовим меморандумом 1918 р. на території британських колоній допускалася діяльність місіонерських організацій католицької церкви, які мають статус «визнаних товариств», тобто товариств, діяльність яких пересвідчувалася Вестмінстерським архієпископом. Особи неправославного віросповідання офіційно іменувалися іновірцями.

У деяких країнах встановлено формальну рівність усіх релігій, що є ознакою демократичного суспільства (Ірландія, Аргентина), оскільки закріплюється терпимість щодо інших релігій. Однак ця рівність не завжди дотримується на практиці. Зокрема, в Італії у 1984 р. уряд і Ватикан підписали конкордат про скасування положення католицької релігії в якості єдиної державної релігії Італії.

Режим відділення церкви від держави існує у багатьох країнах – у сучасній Росії, у Франції, в Німеччині, Португалії та ін. Даний режим обумовлений найчастіше прагненням позбавити церкву монополії на виконання ідеологічної та інтеграційної функцій, оскільки церква має потужний потенціал впливу на свідомість людей. Режим відділення має такі характеристики:

1) держава та її органи не мають права контролювати ставлення своїх громадян до релігії і не ведуть обліку громадян за цією ознакою;

2) держава не втручається у внутрішньоцерковну діяльність (якщо при цьому не порушуються чинні закони). Зокрема, держава не повинна втручатися у зміст віровчень, обрядів, церемоній культу та інші форми задоволення релігійних потреб, у внутрішнє самоврядування релігійних організацій, у взаємини органів релігійних організацій, в їхні стосунки з віруючими, а також у витрачання коштів, пов'язаних з релігійними потребами;

3) держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, в тому числі й фінансової, допомоги;

4) церква не втручається у справи держави, а лише займається питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб громадян. Держава, зі свого боку, охороняє законну діяльність церкви і релігійних організацій;

5) церква не виконує будь-яких державних функцій.

Сьогодні в більшості західних країн церква відділена від держави. Релігійні меншини користуються релігійною свободою без дискримінацій. Церква не втручається в державні справи і, навпаки, держава не втручається у справи церковні. Відділення не виключає і співпраці між державою та релігійними організаціями в деяких справах.

У 1976 р. відділення церкви від держави відбулося в Іспанії, а в 1984 р. – навіть в Італії, незважаючи на історично найтісніший зв'язок італійської держави з центром католицької церкви (Ватикан).

Режим відділення церкви від держави не означає відсутність контролю державою за діяльністю релігійних організацій. Держава не ухиляється від правового регулювання їх статусу та діяльності. Так, Франція, проголосивши в 1905 р. відділення церкви від держави (Закон від 9 грудня 1905 р.), все одно використовує певні засоби контролю місіонерської діяльності у своїх колишніх колоніях, наприклад, контроль за змістом проповідей, встановила дозвільний порядок відкриття місіонерських шкіл, а також регулювала деякі елементи законів внутрішньоцерковної організації (утворення церковно-територіальних округів, статус місіонерських організацій).

Режим відділення церкви від держави передбачає правове регулювання діяльності релігійних організацій, що забезпечує певний баланс церковно-державних відносин і дозволяє співпрацю церкви та держави при вирішенні соціальних питань. При регламентації правового статусу релігійних організацій законодавство більшості держав виходить з визнання свободи совісті та віросповідання, тобто права сповідувати будь-яку релігію, вільно обирати й поширювати релігійні переконання.

Держави мусульманської правової системи є одним із прикладів взаємодії релігії та держави. Головна особливість цієї правової системи полягає у її тісному взаємозв'язку з ісламською релігією.

Іслам – це одна із трьох світових релігій поряд з християнством і буддизмом. Чисельність послідовників ісламу – понад 1 млрд чоловік. Хоча мусульманські громади є на всіх континентах, переважна більшість мусульман живуть в Західній, Південній і Південно-Східній Азії та Північній Африці. У Росії більшість мусульман проживають в регіонах Північного Кавказу, Поволжя і Приуралля, Сибіру. Фактично мусульманське право – частина шаріату, що являє собою найважливішу складову мусульманської релігії. Шаріат (дослівний переклад з арабської – «прямий шлях») розуміється в ісламській релігії як сукупність звернених до людей приписів, встановлених Аллахом та переданих їм через пророка. Деякі дослідники ототожнюють шаріат з мусульманським правом, однак більшість розрізняють ці поняття. Справа в тому, що шаріат містить у собі всі звернені до людей приписи Корану і сунни, а до мусульманського права відносять лише ті принципи та норми, які були розроблені й витлумачені доктриною і відповідають принципам права. Згідно з цією точкою зору шаріат поділяється на три основні частини – релігійну догматику, ісламську етику і так звані практичні норми. Останні поділяються на культові приписи, що встановлюють порядок виконання релігійних обов'язків і норми, які регулюють усі інші сторони поведінки мусульман, їхні світські взаємини. Правові взаємовідносини входять саме в цю, останню групу. Для мусульманського права, як і для будь-якої іншої правової системи, властива специфіка взаємозв'язку трьох основних проявів права – норм, правосвідомості й поведінки. Для мусульманської правової системи характерна особлива близькість цих елементів між собою при центральній ролі правосвідомості (як елемента, найбільш схильного до впливу релігії).

Щодо походження і розвитку мусульманської правової системи, то можна сказати наступне.

Становлення ісламу, включаючи шаріат і мусульманське право, пов'язане з діяльністю пророка Мухаммеда (570–632 рр. н.е.). У своїх публічних проповідях Мухаммед наголошував на основних нормах поведінки віруючих в Аллаха, серед яких були і юридично значимі норми. Після смерті пророка його найближчі однодумці (халіфи Абу-Бакр, Осман, Омар і Алі) продовжили нормотворчу діяльність на основі Корану і сунни.

Головна роль у розвитку мусульманського права у VIII–X ст.ст. належала суддям – кадї, які на основі тлумачення Корану заповнювали правові прогалини. У цей період зароджуються основні гілки ісламу. До кінця X ст. мусульманське право стабілізується і канонізується. Судді вже не мають права виносити рішення, не маючи відповідної норми в Корані та інших джерелах, на яку вони посилаються. Подальший розвиток залежав від інтеграції права різних ісламських країн, вироблення єдиних принципів для всіх мусульманських правових шкіл. У XIX ст. в результаті розширення контактів мусульманських країн з країнами романо-германської правової системи відбувається становлення законодавства як самостійного джерела права в ісламських країнах. Потім деякі країни розвивалися до подальшої рецепції європейського права, в інших же, де домінувала ісламсько-фундаменталістична позиція, що «класичне» мусульманське право відіграє домінуючу роль.

Важливу роль у формуванні мусульманського права, як самостійної галузі права відіграють джерела.

Першим і головним джерелом мусульманського права є Коран – священна книга мусульман. Коран складається із 114 сур (глав), більше 4 тисяч віршованих фрагментів, які не пов'язані концептуально між собою.

Ці записи датуються періодом з 610 по 632 роки. Вони є промовами і проповідями Мухаммеда, сказаними з різних приводів. І лише згодом вони були зібрані в один твір. Тільки деяку частину приписів Корану можна назвати правовими, у зв'язку з цим він не став для мусульманського права системним юридичним документом, подібно до кодексу або конституції, проте для мусульманських юристів він і зараз залишається найавторитетнішим джерелом права. Друге джерело – сунна – це зібрання переказів (хадисів) про вчинки і висловлювання Мухаммеда. Як і Коран, сунна містить мало юридичних норм, у зв'язку з домінуванням у ній релігійно-моральних положень. У сунні описані ситуації з життя Мухаммеда, тому її юридичні приписи не мають узагальненого характеру. Коран і сунна часто іменуються в ісламській літературі «корінням фікха». Термін «фікх» означає глибинне джерело мусульманського права – релігійно-правову доктрину. Саме доктрина визначає логічний розвиток мусульманського права, взаємозв'язок його формальних джерел. Зв'язок релігії, доктрини і права в ісламі можна визначити наступним чином: Коран і сунна, тобто релігійні приписи, становлять зміст і джерело шаріату, який, у свою чергу, є основою доктрини. На фікху і його коре-

нях (Корані і сунні) базуються два інші джерела мусульманського права – іджма і кияс. Іджма являє собою розроблені мусульманськими правознавцями (муджтахідами) раціональне тлумачення норм Корана і сунни. Процес їх тлумачення отримав назву Іджтихад. Кияс – це міркування за аналогією. Він стає легітимним завдяки Корану і сунні. Однак розглядати кияс можна лише як спосіб тлумачення і застосування права, оскільки на відміну від юристів іншого права, ісламські юристи не створюють правових норм.

Державно-церковні відносини – це сукупність форм взаємозв'язку між інститутами держави та інституціональними релігійними організаціями, що історично склалися та розвивалися. В основі цих відносин закладено законодавчо закріплені уявлення про місце релігії та церкви в житті суспільства, їх функції, сфери діяльності та компетенції всіх суб'єктів цих відносин. Разом із тим на ці стосунки впливають ідеї й уявлення віруючих громадян та різних релігійних об'єднань про їх бажану спрямованість і характер. Демократичні держави, на відміну від тоталітарних (особливо з сильним громадянським суспільством), намагаються прислухатися до інтересів віруючих громадян різних релігійних об'єднань таким чином, щоб волевиявлення одного не ущемляло волі іншого громадянина або невіруючого.

Якщо спиратися на національне законодавство, то Конституція України у ст. 35 визначає, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання». Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

А Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. релігійні права визначає наступним чином: «Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті».

Це право включає у себе свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Тому, можна сказати, що між положеннями Конституції та Закону є деякі розбіжності, які можливо усунути шляхом внесення змін до Закону.

Точніше кажучи, термін «свобода світогляду і віросповідання», який вживає Конституція, мусить бути введений у Закон замість «свобода совісті», а також гарантування релігійних прав кожному, а не лише громадянам України.

Щодо з'ясування змісту релігійних прав, то можна взяти за основу ст. 6 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, за якою право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає зокрема і такі свободи:

- відправляти культу чи збиратися у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати та утримувати місця для цієї мети;
- створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;
- виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами або звичаями чи переконаннями;
- писати, випускати та розповсюджувати відповідні публікації у цих галузях;
- вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, що підходять для цієї мети;
- клопотатися про отримання і отримувати від окремих осіб та організацій добровільні й фінансові пожертви;
- готувати, призначати, обирати або призначати за правом успадковування відповідних керівників згідно з потребами та нормами тієї чи іншої релігії або переконань;
- дотримуватися днів відпочинку та відзначати свята та відправляти обряди відповідно до приписів релігії чи переконань;
- встановлювати і підтримувати зв'язки з окремими особами та громадами в галузі релігії та переконань на національному й міжнародному рівнях.

Національне законодавство встановлює перелік інших умов та засобів, з яких складаються можливості людини для забезпечення нею своїх релігійних потреб. Наприклад, у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» підкреслюється: «Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії».

Отже, можна зробити висновок, що держава та релігія, маючи спільні та відмінні риси, все-таки є взаємопов'язаними регуляторами суспільних відносин на даний час. Хоча держава і має деякий вплив на церкву, шляхом прийняття законів, які є обов'язковими до виконання, становище церкви у державі не зазнає кардинальних змін. Але завдяки цим же ж законам, які приймає держава, більшість релігійних прав громадян різних країн стають узаконеними та мають шануватися громадянами стосовно один одного. Не зважаючи на це, розвиток державно-церковних відносин триває і далі. Вчені та науковці не зупиняються на дослідженні цього питання. Адже релігія та право – це науки, які знаходяться у постійному розвитку та мають важливе значення для суспільства в цілому і окремо для кожного громадянина.

¹ Аман Ів. Государство и церковь / Ив Аман // Континент. – 1995. – № 86. – С. 51.

² Вовк Д. Сучасні проблеми відносин держави і церкви в Україні / Д. Вовк // «Круглий стіл»: «Сучасний етап розвитку Української держави і права в світлі реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 246, 247.

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації а основі релігії чи переконань : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_284

³ Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 р. (в редакції від 12 грудня 2012 р.). // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 25. – Ст. 283.

⁴ Ильин И. А. О государственной форме / И. А. Ильин // Советское государство и право. – 1991. – № 11. – С. 30.

⁵ Клочков В. В. Религия. Государство. Право / В. В. Клочков. – М.: Изд-во «Мысль», 1978.

⁶ Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁷ Отделение церкви от государства // Никко – Отолиты. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – (Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров; 1969–1978. – Т. 18.

Резюме

Письменна А. О. Характеристика взаємодії держави та церкви як сили, яка регулює суспільні відносини: історичні етапи.

Автором розглянуто проблему взаємодії церкви та держави, яка постійно розвивається та досліджується вченими протягом багатьох років. Проаналізовано законодавство різних держав у сфері свободи совісті та віросповідання. Також зазначено, що державна політика у цій сфері базується на правових засадах, які відповідають міжнародним стандартам.

Ключові слова: держава, церква, законодавство, релігія, правова система, відділення церкви від держави.

Резюме

Письменная А. А. Характеристика взаимодействия государства и церкви как силы, регулирующей общественные отношения: исторические этапы.

Автором рассмотрена проблема взаимодействия церкви и государства, которая постоянно развивается и исследуется учеными на протяжении многих лет. Проанализировано законодательство различных государств в области свободы совести и вероисповедания. Также указано, что государственная политика в этой сфере базируется на правовых принципах, которые отвечают международным стандартам.

Ключевые слова: государство, церковь, законодательство, религия, правовая система, отделение церкви от государства.

Summary

Pysmenna A. Characterization of the interaction of Church and state as a force regulating social relations: the historical stages.

The author considers the problem of the interaction of Church and state, which is constantly evolving and investigated by scientists for many years. Analysed the legislation of different countries in the field of freedom of conscience and religion. Also noted the public policy in this area is based on legal principles that meet international standards.

Key words: state, Church, law, religion, legal system, separation of Church and state.

УДК 347.672

К. І. ПОДВОРНА

*Катерина Іванівна Подворна, студентка VI курсу
Київського університету права НАН України*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАПОВІТУ З УМОВОЮ

У сучасній науковій літературі недостатньо уваги приділено питанню існування умови в заповіті на час відкриття спадщини. З'ясування цього та інших пов'язаних із ним питань є вкрай важливим як для наукової спільноти, так і для практикуючих фахівців, так як від нього безпосередньо залежить практика застосування положень законодавства.

Інститут заповіту з умовою вперше був закріплений у ЦК України 2003 року, і потреба у його позитивній підтвердженні практикою та досвідом. Він був відомий ще римському приватному праву. Допускалось призначення спадкоємця за відкладальної умови. У такому разі днем відкриття спадщини вважався не день смерті спадкодавця, а день настання зазначеної умови, наприклад за підпризначення спадкоємця (субституція), коли заповідач визначав запасного спадкоємця на випадок, якщо перший спадкоємець чомусь відмовиться прийняти спадщину чи помре до відкриття спадщини. Призначення спадкоємця за скасувальною умовою не допускалось, оскільки суперечило загально визнаному принципу римського спадкового права – *semel heres semper heres* – спадкоємець завжди спадкоємець, тобто призначений назавжди і замінити його не можна!

Заповіти з умовою здебільшого притаманні англо-американській системі права. З огляду, що зараз Україна прагне євроінтеграції, варто звернути увагу на досвід європейських країн у тій частині, що стосується розвитку заповіту з умовою.

© К. І. Подворна, 2017